

Tomasz Banach*

Marek Tulliusz Ciceron a faszystowska *romanità*

Marcus Tullius Cicero and the Fascist *Romanità*

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: Ciceron, republika rzymska, faszyzm, mit *romanità*

Key words: Cicero, Roman Republic, fascism, myth of *Romanità*

Abstract: W doktrynie faszyzmu mit *romanità* zajmował ważne miejsce. Mit ten miał także swój wymiar prawnoustrojowy związany ze swoistą reżimową interpretacją dziejów rzymskich i wykorzystywany dla legitymizacji faszystowskiego porządku. Jak się wydaje, to właśnie wymiar prawnoustrojowy zdecydował o miejscu i znaczeniu Cicerona w faszystowskiej projekcji mitu *romanità*. Arpinata, od zawsze uchodzący za uosobienie republiki, nie mógł cieszyć się jakąś szczególną rewerencją w systemie, którego pierwszoplanową inspiracją było cesarstwo rzymskie. Cesarz z pełnią władzy opartej na sile stanowił dla totalitarnego reżimu lepszy materiał do zagospodarowania i budowania pożądanых analogii, aniżeli republika rzymska ze swą tradycją wolności, samorządem obywatelskim, poszanowaniem dobra wspólnego i obywatelskich cnót. Pozycja ustrojowa Mussoliniego, a przy tym tak charakterystyczna dla reżimu faszystowskiego statolatria z podporządkowaniem obywatela państwu stały w sprzeczności z filozoficzno-polityczną refleksją Cicerona.

Abstract: In fascist doctrine, the myth of *Romanità* held a significant place. This myth also had a legal and constitutional dimension, linked to the regime's specific interpretation of Roman history and used to legitimize the fascist order. It seems that it was precisely this legal and constitutional dimension that determined Cicero's place and significance in the fascist projection of the myth of *Romanità*. Cicero, always considered the embodiment of the republic, could not enjoy any particular reverence in a system primarily inspired by

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4347-9114>; dr hab., prof. AKSiM, Akademia Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. E-mail: tomasz.banach@aksim.edu.pl.

the Empire. An emperor with full power based on force provided a better resource for the totalitarian regime to develop and build desired analogies than the Roman Republic with its tradition of freedom, civic self-government, respect for the common good, and civic virtues. Mussolini's political position, and at the same time the statolatry so characteristic of the fascist regime with the subordination of the citizen to the state, were in contradiction with Cicero's philosophical and political reflection.

Wprowadzenie

W doktrynie faszyzmu mit *romanità* zajmował ważne miejsce¹. W literaturze wskazuje się na jego znaczenie symboliczne i propagandowe, przejawiające się przede wszystkim w architekturze faszystowskiej². Badacze zwracają uwagę, że mit ten miał również swój specyficzny wymiar kulturowy – miał m.in. służyć kreacji „człowieka faszystowskiego budującego chwałę i potęgę Nowego Państwa”³. Wskazuje się także na wymiar prawnoustrojowy mitu *romanità* związany ze swoistą reżimową interpretacją dziejów rzymskich i wykorzystywany dla legitymizacji faszystowskiego porządku⁴. Jak się wydaje, to właśnie wymiar prawnoustrojowy zdecydował o miejscu i znaczeniu Cicerona w faszystow-

- ¹ Borden Painter wskazuje, że w rozumieniu Mussoliniego *romanità* miała na celu połączenie gloryfikowanych przez faszyzm młodości, rewolucji, nowoczesności, a przy tym kreację nowej, tętniącej życiem Italii pełnej chwały i dokonań płynących ze starożytnego Rzymu, B.W. Painter Jr., *Mussolini's Rome. Rebuilding the Eternal City*, New York 2005, s. 5; J. Arthurs zauważa, mit *romanità* stanowił „kluczowy komponent ideologii faszystowskiej od momentu powstania ruchu w 1919 r.”, J. Arthurs, *Bathing in the Spirit of Eternal Rome: The Mostra Augustea della Romanità*, [w:] H. Roche, K.N. Demetriou (red.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, Leiden–Boston 2018, s. 158. Rola i znaczenie jakie w państwie faszystowskim nadano samej *romanità* sprawia, że można w tym wypadku mówić o swoistym fenomenie, zdecydowanie wykraczającym poza ramy licznych inspiracji antycznych od zawsze obecnych w dziejach kultury europejskiej.
- ² Architekturowie miast Włoch faszystowskich analizuje w swej monografii F. Burno, *Spektakl i modernizacja. Miasta włoskie w okresie faszyzmu 1922–1945*, Warszawa 2016; na temat mitu *romanità* w architekturze w okresie „*ventennio*” zob. F. Marcello, *Building the Image of Power: Images of Romanità in the Civic Architecture of Fascist Italy*, [w:] H. Roche, K.N. Demetriou (red.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany...*, s. 325 i n. (z dalszą literaturą); F. Marcello, *After the Fall. The Legacy of Fascism in Rome's Architectural and Urban History*, London 2024.
- ³ Zob. R. Visser, *Fascist Doctrine and the Cult of the Romanità*, «Journal of Contemporary History» 1992, vol. 27, nr 1, s. 6; E. Gentile, *Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Harvard University Press, Cambridge 1996, s. 79; J. Nelis, *Fascist Modernity, Religion, and the Myth of Rome*, [w:] H. Roche, K.N. Demetriou (red.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany...*, s. 138 i n.
- ⁴ Zob. T. Tulejski, T. Banach, *Oktawian August i faszystowska romanità z perspektywy prawnoustrojowej refleksji republikańskiej. Część I – Faszyzm i mit cesarstwa*. («Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem», artykuł oddany do druku).

skiej projekcji mitu *romanità*. Arpinata, od zawsze uchodzący za uosobienie republiki⁵, nie mógł cieszyć się jakąś szczególną rewerencją w systemie, którego pierwszoplanową inspiracją było cesarstwo rzymskie⁶. Cesarz z pełnią władzy opartej na sile stanowił dla totalitarnego reżimu lepszy materiał do zagospodarowania i budowania pożądanych analogii⁷, aniżeli republika rzymska ze swą tradycją wolności, samorządem obywatelskim, poszanowaniem dobra wspólnego i obywatelskich cnót⁸. Pozycja ustrojowa Mussoliniego, a przy tym tak charakterystyczna dla reżimu faszystowskiego statolatria z podporządkowaniem obywatela państwu, stały w sprzeczności z wolnościową filozoficzno-polityczną refleksją Cicerona.

Wszystko to nie oznacza, że w faszystowskiej narracji związanej z mitem *romanità* Arpinata w ogóle nie istnieje. Jednak zestawiając Cicerona z promowanymi przez reżim Cezarem czy Augustem można dojść do wniosku, że mówca z Arpinum jest co najwyżej ledwie dostrzegalną postacią trzeciego planu. Cycerońskie sentencje pojawiają się wprawdzie na wznoszonych przez faszystów budynkach publicznych, ale w świetle ideologicznych założeń reżimu, jawią się raczej jako wyrwane z kontekstu myśli i refleksje Arpinaty. Podobnie dzieje się w przypadku historiografii, gdzie obecność Cicerona wynika z faktu, że prezentując dzieje republiki zwyczajnie nie sposób mówcy pominąć. W oficjalnej propagandzie związanej z *romanità*, której w latach 30. szczytowym wyrazem była wystawa zorganizowana w Rzymie z okazji rocznicy urodzin Augusta (*Mostra Augustea della Romanità*) rola i znaczenie Cicerona – tak jak i okresu późnorepublikańskiego – zostaje zredukowana do minimum.

⁵ Hannis Taylor zauważa, że Ciceron był ucieleśnieniem rzymskiego republikanizmu, H. Taylor, *Cicero. A Sketch of His Life and Works*, Chicago 1916, s. vii; Christian Habicht pisze o Cyceronie: „standard bearer of republican ideology for centuries to come”, Ch. Habicht, *Cicero the Politician*, Baltimore–London 1990, s. 98; zob. także W. Nicgorski, *Cicero's republicanism*, [w:] J.W. Atkins, Th. Bénatouil (red.), *The Cambridge Companion to Cicero's Philosophy*, Cambridge 2022, s. 215; ostatnio Hanna Appel wskazuje, że Ciceron był „ikoną republikanizmu”, H. Appel, *Contra spem spero? Ostatnia polityczna walka Cicerona*, «Res Historica» 2025, nr 59, s. 238.

⁶ Pietro De Francisci włoski romanista piastujący wysokie stanowiska państwowe w okresie „ventennio” twierdził, że ustrojowy postęp cywilizacji rzymskiej, doprowadził do jej „najwyższej i najwspanialszej fazy” – cesarstwa, P. De Francisci, *Civiltà Romana*, Roma 1939, s. 83.

⁷ Biondo Biondi pisząc o „prawie jako sile” w dyspozycji jednego (*il comando dell'uno*) zwraca uwagę na pierwszego princepsa, który był w stanie „skoncentrować władzę” i przywrócić ludowi „prawdziwą wolność”, B. Biondi, *Romanità e Fascismo. Discorso inaugurale del Prof. B. Biondi*, [w:] *Annuario della R. Università degli studi di Catania. Anno accademico 1928–29*, Catania 1929, s. 33. Szerzej na temat analogii August-Dux, także w aspekcie ustrojowym zob. M. Mazza, *Augusto in camicia nera. Storiografia e ideologia nell'era fascista*, «Revista de historiografia» 2017, nr 27, s. 109 i n.

⁸ W propagandzie związanej z *romanità*, stosownie do politycznych potrzeb, gloryfikuje się „ekspansję, imperializm i militarne sukcesy Rzymian”, także z okresu republiki.

Jak dotąd w literaturze zagadnienie miejsca i znaczenia Cyclerona w propagandzie faszystowskiej związanej z mitem *romanità* nie było poddane bardziej wnikliwej analizie. Wynika to zapewne z faktu, że badacze koncentrują się z reguły na architekturze i symbolice związanej z mitem *romanità*, a samemu wymiarowi prawnoustrojowemu mitu poświęcają znacznie mniej uwagi⁹. Philippe Rousselot w artykule pt. *Cicéron face aux dictateurs, 1920–1945* zwraca uwagę, że „w dyktaturze marksistowskiej, nazistowskiej i faszystowskiej” Cyce-ron „zostaje skazany na całkowite zapomnienie” i „na obojętność bliską potępieniu pamięci (*damnatio memoriae*)”. W podrozdziale zatytułowanym *Cicéron et la «romanità» fasciste* autor przede wszystkim szczegółowo analizuje dwie poświęcone Cycleronowi biografie: E. Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi*, vol. 1 (Milano Roma Napoli 1926, vol. 2, Milano Genova Roma Napoli 1930) oraz M. Maffii, *Cicerone e il suo dramma politico* (Milano 1933). W biografiach tych Cycleron miał być w zamierzeniu autorów „odgermanizowany” (mommsenowskie oceny Cyclerona) i przywrócony Italii¹⁰.

Należy zauważyć, że biografie te (z bardziej przychylną oceną mówcy) nie mieszczą się jednak w „zakresie” mitu *romanità*, (nie kreują tego mitu) i stanowią raczej bezskuteczną próbę „wkomponowania” Cyclerona w mit *romanità* podjętą przez autorów popierających reżim¹¹. Wydaje się bowiem, że sama *romanità* ma charakter oficjalny, tzn. stanowi oficjalne narzędzie budowania ideologii państwowej przez rząd Mussoliniego i związane z nim instytucje (jak na przykład *Istituto di Studi Romani* czy *Istituto Nazionale di Cultura Fascista*). Biografie te należałoby lokować poza tym oficjalnym nurtem. Należy zauważyć, że Arpinaty, jako jednego z głównych aktorów swoich czasów reżim nie wymazał z pamięci, bo zwyczajnie nie był w stanie tego zrobić (Emanuele Ciaceri sam w ten sposób argumentuje, zauważając we wstępie swej pracy, że „należy czcić pamięć tego, kogo słusznie uważamy za jedną z najbardziej reprezentatywnych postaci starożytnego Rzymu”¹²). W państwie faszystowskim nie palono książek Cyclerona i nie

⁹ Tak na przykład Joshua Arthurs analizując ideologiczne aspekty *Mostra Augustea della Romanità* poświęca interpretacji dziejów rzymskich i związanych z tą interpretacją zagadnieniom ustrojowo-prawnym kilka stron, zob. J. Arthurs, *Excavating Modernity. The Roman Past in Fascist Italy*, Ithaca–London 2012, s. 107–112.

¹⁰ Ph. Rousselot, *Cicéron face aux dictateurs, 1920–1945*, [w:] F.R. Berno, G. La Bua (red.), *Portraying Cicero in Literature, Culture, and Politics*, Berlin–Boston 2022, s. 408 i n.; tenże, *Cicero and the Age of Extremes*, «The Journal of Greco-Roman Studies» 2010, vol. 42, s. 29.

¹¹ W opozycji do panującego reżimu specjalnie dobrane fragmenty dzieł autorów klasycznych (między innymi Tukidydesa, Sallustiusza) publikowano w związanym z antyfaszystowską opozycją czasopiśmie „*La Rivoluzione Liberale*” na przestrzeni 1924 r., zob. L. Iori, *Classics Against the Regime: Thucydides, Piero Gobetti, and Fascist Italy*, [w:] L. Iori, I. Matijasic (red.), *Thucydides in the 'Age of Extremes' and Beyond. Academia and Politics*, «History of Classical Scholarship», Supplementary Volume 5, Newcastle upon Tyne–Venice, 2022, s. 152–154.

¹² E. Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi*, vol. 1, Milano Genova Roma Napoli 1939, s. ix.

podlegał on systemowej cenzurze – cenzurze zresztą dość łagodnej (jeśli idzie o wydawnictwa książkowe) w zestawieniu z innymi państwami totalitarnymi. Tego rodzaju biografie i publikacje poświęcone mówcy mogły się więc ukazywać. I tak na przykład hasło „Cicerone”, z generalnie pozytywną oceną filozofii politycznej mówcy, pojawia się w zainicjowanym przez Mussoliniego *Dizionario di politica*¹³. Kolejnym przykładem jest pełna erudycji praca romanisty Emilio Costy prezentująca poglądy Cicerona na prawo rzymskie prywatne i publiczne, w której autor referując poglądy Arpinaty, niejako wbrew oficjalnej propagandzie związanej z *romanità*, pisze m.in. o działającym poza porządkiem konstytucyjnym „twórcy tyranii” Cezarze i stronnictwie Augusta „ustanawiającym trwałą tyranie”¹⁴. Nie zmienia to jednak faktu, że pierwszorzędne dla reżimu inspiracje kreujące mit *romanità* (i determinujące miejsce i ocenę Cicerona), a więc cesarstwo, August czy Cezar, pozostawały niezmiennie¹⁵.

W faszystowskiej narracji tradycja prawnoustrojowa Rzymu republiki jest pomijana zarówno w aspekcie ustrojowym, jak i aksjologicznym¹⁶. Jak wyżej zauważono, taka interpretacja dziejów rzymskich zadecydowała o marginalizacji uchodzącego za uosobienie republiki Cicerona. W niniejszym opracowaniu wskażę więc na opisywaną ledwie dostrzegalną obecność Cicerona w reżimowej propagandzie związanej z mitem *romanità* analizując po pierwsze: miejsce Cicerona w faszystowskiej historiografii, a przy tym sposób prezentacji Arpinaty przez historyków i prawników związanych z reżimem; po drugie: obecność Cicerona w faszystowskiej architekturze, a więc inskrypcje i cycerońskie sentencje na wybranych budynkach publicznych wzniesionych w okresie „*ventennio*”; po trzecie: inskrypcje i eksponaty związane z Cycerem prezentowane na wystawie *Mostra Augustea della Romanità*.

¹³ F. Battaglia, *Cicerone*, [w:] *Dizionario di politica (a cura del Partito Nazionale Fascista)*, vol. 1, Roma 1940, s. 471–472. Z takiej właśnie perspektywy filozoficznej prezentuje również poglądy Arpinaty na politykę i prawo Gaetano Righi, zob. G. Righi, *La filosofia civile e giuridica di Cicerone*, Bologna 1930.

¹⁴ E. Costa, *Cicerone giureconsulto*, volume primo, Bologna 1927, s. 424–426.

¹⁵ Jak wskazuje Marla Stone faszystowski reżim poprzez „elastyczną” *romanità* realizował różne cele propagandowe, ale cesarstwo niezmiennie stanowiło esencję *romanità*, M. Stone, *A Flexible Rome: Fascism and the Cult of Romanità*, [w:] C. Edwards (red.), *Roman Presences: Receptions of Rome in European Culture, 1789–1945*, Cambridge 1999, s. 205 i n. W odniesieniu do Cezara i Augusta również można mówić o „elastycznej *romanità*” – jak zauważa Andrea Giardina „Benito Mussolini zawsze żywił wielką sympatię do Juliusza Cezara, ale po podboju Etiopii w 1936 roku i późniejszym ogłoszeniu odrodzenia Cesarstwa Rzymskiego, sam zaproponował siebie jako nowego Augusta”, A. Giardina, *Augusto tra due bimillenni*, [w:] E. La Rocca (red.), *Augusto, Catalogo della mostra (Roma, Scuderie del Quirinale, 18 ottobre 2013–9 febbraio 2014; Parigi, Galeries nationales du Grand Palais 19 marzo–13 luglio 2014)*, Milano 2013, s. 57.

¹⁶ Zob. T. Tulejski, T. Banach, *Oktawian August...*

Cyceron w historiografii związanej z faszyzmem

Mit *romanità* stanowił dla reżimu użyteczne narzędzie propagandowe. W aspekcie prawnoustrojowym służył kreacji historycznych paraleli legitymizujących „nowy porządek” faszystowskiego państwa z dominującą pozycją ustrojową Mussoliniego. W tym celu gloryfikowano okres cesarstwa, kontrastując go umiejętnie z okresem późnej republiki rzymskiej. W reżimowej propagandzie można mówić o swoistej strategii – aby promować analogie w rodzaju August – Mussolini czy Imperium Augusta – Imperium Mussoliniego, należało ukryć wolność republikańską za opowieścią o późnorepublikańskim chaosie i wojnach domowych, a jednocześnie przeciwstawiać ten późnorepublikański okres chaosu „rewolucyjnym rządowi silnej jednostki” – rządowi jedynowładcy Augusta¹⁷. Tego rodzaju strategia propagandowa determinowała ocenę zarówno okresu późnej republiki¹⁸, jak i stanowiącego jej uosobienie Cycerona także w faszystowskiej historiografii.

Okres późnej republiki tak oceniał Luigi Pareti w pracy pt. *I due Imperi di Roma* (Catania 1938): „w ówczesnym Rzymie rozgorzała walka klasowa, gdzie arystokracja senatorska i ekwici się bogacili, gdy tymczasem Rzym i inne miasta przepełnione były głodnym plebem i dawnymi italskimi chłopami, którzy przybyli do miast by szukać ratunku. Przerażający był kontrast między bogactwem nielicznych a skrajną nędzą większości; problem społeczny był w tym wypadku ściśle związany z problemem politycznym, ponieważ wszystkie zaszczyty i urzędy publiczne były zawłaszczane przez dominującą plutokrację”¹⁹. Autor kontynuuje: „Ta przepaść, ten kontrast wywołały bezwzględna

¹⁷ Zob. T. Tulejski, T. Banach, *Oktawian August...*

¹⁸ Ze względu na „intensywną ekspansję Rzymian” okres wczesnej republiki (do końca wojen punickich) jest na ogół oceniany pozytywnie, gloryfikuje się przy tym Publiusza Korneliusza Scypiona Afrykańskiego Starszego, jako „militarnego geniusza” i „pogromcę Hannibala”, zob. P. De Francisci, *Sotto il segno di Clio: Con una lettera di Mussolini*, Roma 1935, s. 11 i n.; na temat reżimowej propagandy związanej ze Scypionem Afrykańskim jako „inicjatorem wizji kolonialnej” zob. F. Ginelli, *L'Africano Maggiore nella storiografia italiana del primo dopoguerra*, «Myrtia» 2022, 37, s. 189–204; (szkoda, że autor nie uwzględnił w swoim interesującym artykule rozważań o Scypionie De Francisciego – bardzo wpływowego i opiniotwórczego uczonego). W kontekście gloryfikacji ekspansji, imperializmu i geniuszu militarnego Scypiona wypada zauważyć, że Cyceron, a więc – jak pisał Liwiusz – „człowiek do niczego mniej nie stworzony niż do wojny” (*vir nihil minus quam ad bella natus*, Liv. Per. 111), nie wpisywał się w imperialną wizję i politykę kolonialnej ekspansji faszystowskiego państwa. Warto jeszcze wspomnieć o raczej bezskutecznej próbie „wkomponowania” w mit *romanità* postaci Sulli i zestawianiu Sulli z „wielkim budowniczym nowej Italii”, zob. C. Lanzani, *Lucio Cornelio Silla dittatore, storia di Roma negli anni 82–78 A. C.* (Biblioteca della Rivista Historia del «Popolo d'Italia», n. 4), Milano 1936, s. xv.

¹⁹ L. Pareti, *I due Imperi di Roma*, Catania 1938, s. 56.

walkę klas, która krwawo naznaczyła Rzym i Italię przez niemal stulecie. Klasa bogata i rządząca broniła się przemocą i bezprawiem”²⁰.

W świetle takiej marksistowskiej w istocie narracji nie może dziwić ocena, jakiej poddaje autor Cicerona, którego utożsamia z „rządzącą oligarchią”²¹. Ciceronowi autor zarzuca więc „bezwzględność z jaką posłał na śmierć zwolenników Katyliny”, a formułując bardziej ogólną ocenę mówcy stwierdza, że Ciceron „był przeciwny wszelkim sprzyjającym plebsowi rozwiązaniom, czy to w kwestii rozdawnictwa zboża, czy tworzenia kolonii”, „miał też w wielkiej pogardzie plebs, tak jakby plebs był skupiskiem wszystkich wad”, „w plebsie widział jedynie zuchwalstwo, przemoc, oszustwo, podłość, furję, żądzę i nieprawość”²². Ta negatywna ocena obejmuje również senat – według autora republikański senat to „oligarchiczne zgromadzenie, a przy tym egoistyczne i tradycjonalistyczne, wrogie wszelkiej inicjatywie indywidualnej oraz przeciwnie możliwości, by wyłoniła się wybitna postać”²³.

W historiografii faszystowskiej można odnaleźć także bardziej wyważone oceny. W pracy pt. *La crisi della repubblica e il fondatore dell'impero romano* Riniero Zeno wyróżnia w dotkniętej kryzysem późnej republice trzy nurty: pierwszy, nieprzejednany, reprezentowany przez Katona (utrzymanie reform Sulli), drugi, umiarkowany, reprezentowany przez Pompejusza (postulat wyłonięcia princepsa z grona senatu, któremu powierzy się losy państwa) oraz trzeci, monarchiczno-imperialny, reprezentowany przez Cezara. Autor w kontekście tych nurtów ocenia Cicerona, który w *De re publica*, wskazując na wady i zalety tych trzech rozwiązań, nie zrozumiał, że „w czasach powszechnego upadku obyczajów” najbardziej logicznym rozwiązaniem było wskazanie na „człowieka silnego i śmiałego, z tych, których natura stwarza tylko w wielkich okresach historycznych i którym powierza się los narodu”. Takim człowiekiem w przekonaniu autora mógł być jedynie Cezar²⁴.

W pracy pt. *Lotte e conquiste della repubblica, 135-58 AV. CR.* (Catania 1934) Alfredo Passerini zwraca uwagę na nadzwyczajne umiejętności retoryczne

²⁰ Tamże, s. 58. Podobną ocenę kondycji późnej Rzeczypospolitej prezentuje Alfredo Passerini wskazując, że „lud cierpiał” z powodu nieustannych wojen – „drobni rolnicy popadali w długi...podczas gdy bogaci powiększali majątki”. W tym stanie rzeczy wyrosła „klasa ekwitów”, którzy bogacąc się stali się z czasem sojusznikami rządzących w blokowaniu reform, których oczekiwał lud, A. Passerini, *Lotte e conquiste della repubblica 135-58 AV. CR.*, Roma 1939, s. 11.

²¹ Choć wcześniej autor popiera swoje wywody o bogactwie nielicznych cytatem z Weryny Cicerona, zaznaczając przy tym, że cytat pochodzi z czasów „gdy Ciceron był jeszcze demokratą”, zob. L. Pareti, *I due Imperi di Roma...*, s. 57.

²² Tamże, s. 58.

²³ Tamże, s. 59.

²⁴ R. Zeno, *La crisi della repubblica e il fondatore dell'impero romano*, Gruppo Universitario Fascista, Catania 1934, s. 76.

Cyceron, który swą „argumentację budował wykorzystując wiedzę z historii, prawa i filozofii”, zaś „obserwacji życia zawdzięczał znajomość najpewniejszych dróg, by przeniknąć do serc swoich słuchaczy”, jego słowo „godne Demostenesa” wywierało ogromny wpływ na masy na zgromadzeniach lub sędziów w trybunale. Autor jednak swój wywód kończy gorzkim stwierdzeniem, że Cyceron popełnił błąd, ponieważ „nie zrozumiał, że odtąd losami Rzymu i świata nie kierowano już z wysokości Rostry, lecz rozstrzygano je na polach bitew przesiąkniętych krwią obywateli”²⁵.

Nieco inaczej ocenia Cycerona Pietro De Francisci w pracy pt. *Civiltà romana* (Roma 1939). W perspektywie filozoficzno-politycznej widzi on w Cyceronie prekursora uniwersalnej idei imperialnej. Według tego autora, Arpinata analizując problematykę relacji między „państwem” a szerszą społecznością ludzką sytuuje „państwo” (*res publica*) w roli centralnej, jako najcenniejszą formę wspólnoty. Ale w przekonaniu autora Cyceron ponadto twierdził, że „państwo” może stać się organizatorem porządku wszechświata (*cosmos*) i to właśnie ta idea stała się programem etyczno-politycznym pod budowę Imperium – „stoicka idea kosmosu przekształciła się w koncepcję inspirującą misję państwa”. W pierwszej kolejności ideę tę próbował wcielić bez powodzenia Cezar w swej „uniwersalnej monarchii”, a swoje apogeum osiągnęła, gdy „oczekującym objawił się książę pokoju August. W nim ucieleśniała się wiara w powszechną więź i braterstwo, podczas gdy jego dzieło jednoczyło ludzi”²⁶.

Z braku miejsca nie będę szczegółowo analizował tych piramidalnie uproszczonych ocen republiki i samego Cycerona. Warto jednak zwrócić uwagę na ich wspólny mianownik – autorzy, pomijając z oczywistych względów kluczowe

²⁵ A. Passerini, *Lotte e conquiste della repubblica, 135-58 AV. CR...*, s. 45–46.

²⁶ P. De Francisci, *Civiltà romana...*, s. 129–130. Inną próbą „wkomponowania” Cycerona w mit *romanità* było wykorzystywanie znanego w literaturze poglądu na temat związku cycerońskiego męża stanu (*rector rei publicae*) z Augustem. Takie próby były podejmowane, choć jak się wydaje bez powodzenia. Felice Battaglia zwraca uwagę na znaczenie jakie Cyceron nadaje mężowi stanu (*rector rei publicae*), co zdaniem autora było „z pewnością oznaką postępu, który sprawi, że republika przekształci się w pryncypat Augusta”, F. Battaglia, *Cicerone*, [w:] *Dizionario di politica...*, s. 472. Poza oficjalnym nurtem związanym z *romanità* podobne poglądy prezentowali autorzy biografii Cycerona E. Ciaceri i M. Maffii, o czym wspomina Ph. Rousselot, *Cicéron face aux dictateurs...*, s. 415, 417. Na temat prób czynienia z Cycerona „prekursora postaci Augusta” w okresie „ventennio” i samej genezy koncepcji cycerońskiego męża stanu zob. E. Narducci, *Cicerone e i suoi interpreti. Studi sull'Opera e la Fortuna*, Pisa 2004, s. 367 i n. W kontekście tego rodzaju bezskutecznych prób „wkomponowania” Cycerona w mit *romanità* jako „wskazującego Augustowi drogę do Imperium” (M. Maffii, *Cicerone e il suo dramma politico*, Milano 1935, s. 421) warto zauważyć, że, jak wskazuje Jan Nelis, głównym źródłem wiedzy Mussoliniego o starożytnym Rzymie były prace Mommsena, zob. J. Nelis, *Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of "Romanità"*, «The Classical World» 2007, vol. 100, nr 4, s. 396.

w refleksji republikańskiej zagadnienie wolności od tyrana²⁷, formułują oceny, które w istocie mają prowadzić czytelnika do wniosku, że jedynym lekarstwem na „zło późnej republiki” było wyłonienie silnej jednostki, jedynowładcy, a więc że „rewolucja prowadząca do cesarstwa” była jak najbardziej uprawniona, a przy tym była „dziejową koniecznością”²⁸. W ten sposób, zgodnie ze wspomnianą wyżej strategią propagandową, kreowano pożądane dla reżimu analogie z tą najważniejszą włącznie: August–Mussolini²⁹.

Inskrypcje i cycerońskie sentencje na budynkach publicznych

W Rzymie można wskazać na trzy główne obiekty – relikty architektury faszystowskiej, a więc *Foro Mussolini* (obecnie *Foro Italico*), Miasteczko Uniwersyteckie (*Città Universitaria*) i dzielnica EUR ze słynnym *Colosseo Quadrato* (*Palazzo della Civiltà Italiana*).

Cycerońskie inskrypcje bez trudu można odnaleźć w Miasteczku Uniwersyteckim, a więc w nowej siedzibie uniwersytetu La Sapienza³⁰. Kampus uniwersytecki zbudowano w latach 1932–1935. Plany szesnastu nowoczesnych

²⁷ Zob. T. Banach, *Res publica est res populi. Myśl polityczno-prawna Marka Tulliusza Cyceona*, Łódź 2023, s. 119 i n.

²⁸ Pietro De Francisci stwierdza, że wraz z nastaniem pryncypatu w drodze „rewolucyjnej transformacji” powstała „radykalnie nowa konstytucja, oparta na nowych zasadach i ożywiona duchem przeciwnym do republikańskiego”, a szeroka władza princepsa odpowiadała nowym wyzwaniom „państwa-cesarstwa”, zob. P. De Francisci, *La costituzione augustea*, [w:] *Augustus: studi in occasione del bimillenario Augusteo*, Roma 1938, s. 80 i n. Maffio Maffii na podstawie źródeł cycerońskich prezentuje słabą kondycję ekonomiczną późnej republiki, by finalnie gloryfikować reformy Augusta, który „odkrył słabe punkty systemu republikańskiego i radykalnie odmienił sytuację”, zob. M. Maffii, *L'economia di Roma nell'opera di Cicerone*, «Roma» 1938, nr 5, s. 183–198.

²⁹ Pietro De Francisci twierdzi: „Pryncypat Augusta stanowi w istocie zastąpienie nieudolnej klasy panującej organem centralnym zdolnym do kierowania światowym imperium”, P. De Francisci, *Sotto il segno di Clio...*, s. 146. W innej pracy autor ten odnosząc się do dziedzictwa Rzymu cesarskiego pisze wprost: „Dziedzictwo ideowe, w którym zakorzenione są niektóre z tych fundamentalnych elementów, które faszyzm rzymski mądrością i energią, odnawia, rozwija i umacnia. Nigdy wcześniej, jak dziś w obliczu dzieła Mussoliniego, spójnego, solidnego, potężnego w swojej strukturze i jasnego, zrównoważonego, świetlistego w swoich ideałach, nigdy nie odczuliśmy tak głębokiej świadomości odwiecznej cnoty wielu wartości duchowych, które miały swój początek w imperium rzymskim, a które Duce, zwycięski realizator, przekształcił w rewolucyjne czynniki, skomponował w nową harmonię, przelał do swojej konstrukcji politycznej i sprawił, że stały się one czynnikami działającymi w całym życiu narodowym”, P. De Francisci, *Augusto e l'impero*, Roma 1937, s. 31–32.

³⁰ Na temat architektury *Città Universitaria* zob. F. Burno, *Spektakl i modernizacja. Miasta włoskie w okresie faszystwu 1922–1945*, s. 490 i n. (z dalszą literaturą).

budowli opracowała grupa projektowa pod kierownictwem Marcello Piacentini. Projekt w wielu aspektach nawiązywał do starożytnego Rzymu, tak na przykład centralny plac pomiędzy bramą wejściową (Propyleje) a rektorem miał spełniać funkcję rzymskiego forum³¹. Co oczywiste, nie brakowało także nawiązań do panującego reżimu – i tak oś łącząca dwa wymienione obiekty przecinając miasto trafiała wprost w słynny balkon Mussoliniego na Placu Weneckim. Ideologiczny przekaz miał być poparty szeregiem inskrypcji³². Za dobór sentencji odpowiadał Vincenzo Ussani – profesor filologii klasycznej na uniwersytecie La Sapienza w latach 1927–1940³³.

To właśnie na monumentalnym budynku rektoratu (*Palazzo del Rettorato*), a więc najważniejszym obiekcie kampusu³⁴ zamieszczono dwie bardzo dobrze widoczne inskrypcje z sentencjami Cyserona w języku łacińskim (Cic. *Off.* 1, 13; *De or.* 3, 57):

IN PRIMIS HOMINIS EST PROPRIA VERI INQVISITIO ATQVE INVESTIGATIO

(Atoli szczególnie właściwe jest człowiekowi szukanie i dociekanie prawdy³⁵)

DOCTRINA EADEM VIDETVR ET RECTE FACIENDI ET BENE DICENDI MAGISTRA

(Nauka, która uczy jak dobrze czynić i dobrze mówić)

Do rektoratu przylegały, stanowiące symboliczne „pierwszorzędne wsparcie”, dwa budynki: z jednej strony wydziału prawa i z drugiej wydziału filozofii. Przy wejściu do budynku wydziału prawa zamieszczono płaskorzeźbę Kastora (Polluksa z sentencją Horacego zamieszczono przy wejściu do budynku wydziału filozofii) i pod nią inskrypcję z kolejną sentencją Cyserona (Cic. *Off.* 3, 28):

IVSTITIA OMNIVM EST DOMINA ET REGINA VIRTVTVM

(Cnota sprawiedliwości jest panią i królową wszystkich cnót³⁶)

³¹ Zob. A. Kallis, *The Third Rome, 1922–1943. The Making of the Fascist Capital*, Basingstoke 2014, s. 172.

³² Wszystkie inskrypcje w języku łacińskim znajdujące się w Miasteczku Uniwersyteckim prezentuje L. Gamberale, *Iscrizioni in latino nella città universitaria*, <https://lcm.web.uniroma1.it/it/iscrizioni-latino-nella-citta-universitaria> (5.01.2026).

³³ Zob. F. Marcello, P. Gwynne, *Speaking from the Walls: Militarism, Education, and Romanità in Rome's Città Universitaria (1932–35)*, «Journal of the Society of Architectural Historians» 2015, vol. 74, nr 3, s. 326.

³⁴ Na bramie wejściowej (Propyleje) od wewnątrz znajduje się inskrypcja z sentencją, gdzie wykorzystano fragment mowy Cyserona *Pro Archia* (Cic. *Arch.* 16): HAEC SEDES MYSIS SACRA MYSAE ADOLESCENTIAM ALVNT SENECTVTEM OBLECTANT SECVNDAS RES ORNANT ADVERSIS PERFVGIVM PRAEBENT VIRTVTES OMNES VTILITATESQVE PROCREANT HOMINES INFORMANT AD HVMANITATEM.

³⁵ Cyseron, *Pisma filozoficzne*, t. 2, *O państwie, O prawach, O powinnościach, O cnotach*, przeł. W. Kornatowski, Warszawa 1960, s. 332.

³⁶ Tamże, s. 484.

Inskrypcje z sentencjami Cicerona można także odnaleźć w Mediolanie, a więc mieście tak ważnym dla faszystów – mieście, gdzie faszyzm się narodził³⁷. Jednym z najbardziej okazałych i monumentalnych budynków publicznych w mieście zaprojektowanych przez „architekta faszyzmu” Marcello Piacentiniego³⁸ jest *Palazzo di Giustizia*³⁹. Wybudowany w latach 1932–1940 budynek stanowi przykład tak charakterystycznej dla faszyzmu eklektycznej architektury łączącej klasycyzm z modernizmem.

Charakterystyczną cechą gmachu sądu jest główna fasada z potrójnym wejściem prowadzącym do ogromnego holu. Nad wejściem zamieszczono napis IUSTITIA, a poniżej słynne *praecepta iuris* Ulpiana. Po bokach zaś zamieszczono dwie okazałe inskrypcje – w tym po prawej stronie cycerońską sentencję (Cic. *Leg. 1*, 28):

SUMUS AD IUSTITIAM NATI NEQUE OPINIONE NATURA CONSTITUTUM EST IUS

(Narodził się do sprawiedliwości i prawo ustanowiły nie osądy ludzkie, ale natura⁴⁰)

Na tylnej fasadzie budynku (od ulicy via San Barnaba) zamieszczono dwie inskrypcje, w tym (pod płaskorzeźbą przedstawiającą dwóch archaniołów z mieczem i zwojem prawa) inskrypcję z paremią przypisywaną niekiedy Ciceronowi⁴¹:

IUSTITIA FUNDAMENTUM REGNORUM

(Sprawiedliwość jest podstawą rządów⁴²).

Cycerońską inskrypcję można także odnaleźć na budynku sądu w Mesynie (*Palazzo di Giustizia*), zaprojektowanym również przez Piacentiniego (zwanym także – od nazwiska projektanta – *Palazzo Piacentini*), uroczyste otwartym w 1928 roku. Okazałą centralną fasadę zdobi dobrze widoczna cycerońska inskrypcja nad wejściem (pod umieszczoną na attyce charakterystyczną, koja-

³⁷ 23 marca 1919 r. na *Piazza San Sepolcro* (w *Palazzo Castani*) zostały utworzone *Fasci Italiani di Combattimento* przekształcone później w *Partito Nazionale Fascista*.

³⁸ Zob. P. Nicoloso, *Marcello Piacentini. Architettura e potere: una biografia*, Udine 2018, s. 9.

³⁹ Na temat architektury budynku, a zwłaszcza znajdujących się wewnątrz ok. 140 prac autorstwa ok. 50 artystów wybranych przez Piacentiniego (co sprawia, że gmach sądu może uchodzić za istne muzeum sztuki) zob. S. Galasso, *Il Palazzo di Giustizia di Milano: una Galleria d'Arte*, Ordine degli Avvocati di Milano-Corte d'Appello di Milano, Milano 2015; zob. także F. Burno, *Spektakl i modernizacja. Miasta włoskie w okresie faszyzmu 1922–1945*, s. 238 i n.

⁴⁰ Zob. Ciceron, *Pisma filozoficzne*, t. 2, *O państwie...*, s. 214.

⁴¹ Tak na przykład czyni autorka opracowania S. Galasso, *Il Palazzo di Giustizia di Milano: una Galleria d'Arte...*, s. 13–14. Z reguły ta znana paremia prezentowana jest bez wskazywania autora.

⁴² M. Kuryłowicz, *Słownik terminów, zwrotów i sentencji prawniczych łacińskich oraz pochodzenia łacińskiego*, Zakamycze 2002, s. 111.

rzącą się z Bramą Brandenburską, kwadrygą powożoną przez Minerwę) z fragmentem pochodzącym z *De legibus* (Cic. *Leg.* 2, 11):

CONSTAT PROFACTO AD SALUTEM, CIVITATUMQUE INCOLUMITATEM, VITAMQUE HOMINUM QUIETAM ET BEATAM INVENTAS ESSE LEGES⁴³

Piacentini zaprojektował również budynek sądu w Bergamo (*Palazzo di Giustizia*), uroczyste zainaugurowany w 1925 r., gdzie nad głównym wejściem zamieszczono inskrypcję ze znaną sentencją Cyncerona (Cic. *Clu.* 146):

LEGUM OMNES SERVI SUMUS UT LIBERI ESSE POSSIMUS⁴⁴.

Cynceron na wystawie *Mostra Augustea della Romanità*

Po podboju Etiopii w propagandzie faszystowskiej szczególne znaczenie nadaje się Augustowi, odtąd mit *romanità* kojarzony ma być wyłącznie z imperium, a zwłaszcza z jego twórcą – pierwszym princepsiem Augustem, którego współczesnym wcieleniem i swoistym spadkobiercą ma być Mussolini – *dux*⁴⁵. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w rozmachu z jakim organizowane jest dwutysiąclecie urodzin „twórcy Imperium” (*bimillenario Augusteo*). Wystawa będąca głównym wydarzeniem Jubileuszu⁴⁶ *Mostra Augustea della Romanità* (w centrum Rzymu, *Palazzo delle Esposizioni*) jest modelowym przykładem wykorzystywania nauki dla celów propagandowych⁴⁷. Zainaugurowana 23 września 1937 r., a więc dokładnie w rocznicę urodzin Augusta (23 wrze-

⁴³ W pełnym brzmieniu u Cyncerona: *Constare profecto ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges* (Z całą pewnością wiemy, że prawo wynalezione zostało gwoli dobra obywateli, pomyślności państw oraz zapewnienia ludziom spokojnego i szczęśliwego życia, przeł. W. Kornatowski).

⁴⁴ W pełnym brzmieniu u Cyncerona: *legum denique idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus* (praw na koniec wszyscy niewolnikami jesteśmy, żebyśmy wolnymi być mogli, przeł. E. Rykaczewski).

⁴⁵ Zob. A. Giardina, *The fascist myth of romanity*, «Estudos Avançados» 2008, vol. 22, nr 62, s. 64.

⁴⁶ Na temat genezy wystawy, jej organizacji zob. F. Scriba, *Augustus im Schwarzhemd? Die Mostra Augustea della Romanità in Rom 1937/38*, Frankfurt a. M. 1995, s. 51 i n.; J. Arthurs, *Bathing in the Spirit of Eternal Rome: The Mostra Augustea della Romanità*, [w:] H. Roche, K.N. Demetriou (red.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany...*, s. 157 i n.; ostatnio A.M. Liberati, *La Mostra Augustea della Romanità. Come il Museo dell'Impero Romano espone se stesso*, [w:] *Augusto e il fascismo Studi intorno al bimillenario del 1937–1938 a cura di Massimiliano Ghilardi e Laura Mecella*, Città di Castello (Pg) 2023, s. 391 i n.

⁴⁷ Organizację wystawy (pod kierownictwem G.Q. Giglioliiego) powierzono wielu uczonym i artystom; lista współpracowników zob. *Mostra Augustea della Romanità: Catalogo*, Roma 1937, s. xxv–xxviii.

śnia 63 r. przed Chr.), stanowiła ogromne przedsięwzięcie na miarę wcześniej zorganizowanej (w tym samym miejscu, po raz pierwszy w 1932 r.) słynnej *Mostra della Rivoluzione Fascista*.

Na wystawie *Mostra Augustea della Romanità* Cyceon pojawia się na specjalnie przygotowanej okazałej fasadzie budynku, gdzie zamieszczono w języku włoskim⁴⁸ sześć inskrypcji z fragmentami dzieł autorów klasycznych, „wysławiającymi miłość Rzymian do swojej ojczyzny oraz ich cywilizacyjną rolę w świecie”⁴⁹.

Po lewej stronie fasady zamieszczono inskrypcję z fragmentem z *De officiis* (Cic. Off. 1, 57)⁵⁰:

In tutti i rapporti umani nessuno è più importante e più diletto di quello che ciascuno di noi ha con la sua patria. cari ci sono i genitori, cari i figli, i parenti, gli amici, ma tutti questi affetti si compendiano nell'amore della patria. Nessun buon cittadino esiterebbe a dare la vita, se il bene della patria lo richiedesse

*Omnium societatum nulla est gravior, nulla carior quam ea, quae cum re publica est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares, sed omnes omnium caritates patria una complexa est, pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus?*⁵¹

Na wystawie okresowi republiki poświęcono jedynie dwie sale IV i V (wystawa obejmowała 82 sale na trzech piętrach). W sali IV (*Od początków republiki do triumfu nad Kartaginą*) zaprezentowano, jak czytamy w katalogu wystawy, „okres świetności” (*il glorioso periodo*), a więc „liczne wojny o hegemonię zakończone podbojem i zniszczeniem Kartaginy i Koryntu”. Druga sala (V) poświęcona została okresowi około stulecia, od 135 r. przed Chr. do zakończenia I triumwiratu. Okres ten jest scharakteryzowany w katalogu jako

⁴⁸ Reżim generalnie faworyzował włoski jako główny język epigrafiki, zob. H. Lamers, *Language on Display: Latin in the Material Culture of Fascist Italy*, «Journal of Latin Cosmopolitanism and European Literatures» 2023, nr 8, s. 72.

⁴⁹ *Mostra Augustea della Romanità: Catalogo...*, s. 3. Na temat inskrypcji zamieszczonych na wystawie promujących przede wszystkim mit Imperium zob. L. Fournier-Finocchiaro, *Poètes et précurseurs de l'Empire fasciste dans les inscriptions de la Mostra Augustea della Romanità*, «Cahiers de la Méditerranée», 2020, Mythe des origines et réalités (géopolitiques: la Mostra Augustea della Romanità (1937–1938), nr 101, s. 99–114.

⁵⁰ Inskrypcja z fragmentem *De officiis* Cyceona po lewej stronie fasady pomiedzy inskrypcjami z fragmentami dzieł Liwiusza i Pliniusza Starszego. Po prawej stronie trzy inskrypcje z fragmentami dzieł Eliusza Arystydesa, Tertuliana i św. Augustyna.

⁵¹ Nie ma ważniejszego, droższego związku jak ten, który łączy nas z państwem. Drodzy są nam rodzice, drogie dzieci, drodzy krewni i przyjaciele, lecz wszystko, co jest komukolwiek drogie, zawiera się w jednej ojczyźnie; i któż prawy wahałby się ponieść śmierć dla niej, gdyby miał przez to okazać jej pomoc, zob. Cyceon, *Pisma filozoficzne*, t. 2, *O państwie...*, s. 357.

pełen konfliktów wewnętrznych, a ponadto jako „okres demagogii i walk o dominację pomiędzy wybitnymi jednostkami”⁵².

To właśnie w sali V zaprezentowano popiersie Cyncerona opisane w katalogu wystawy jako „*Busto di Cicerone (Mantova, Palazzo Ducale)*”. Osadzone na postumencie popiersie z Mantui obejmuje marmurową głowę mówcy z I w. przed Chr. oraz ramiona z XVI w. po Chr. (obecnie popiersie to prezentowane jest w *Mantova Collezioni Antiche, MACA*). Na wystawie *Mostra Augustea della Romanità*, tak jak w przypadku większości eksponatów, prezentowana była specjalnie na tę wystawę przygotowana kopia popiersia. Warto zauważyć, że w katalogu wystawy w komentarzu poprzedzającym opis sali X poświęconej Augustowi, wskazano, że po bitwie pod Akcjum pierwszy princeps zorganizował państwo „łącząc w sobie najlepsze cechy polityczne Cezara, Cyncerona i Pompejusza”⁵³.

W sali XX poświęconej prawu (*Diritto*) zaprezentowano popiersie Cyncerona (w katalogu: „*Galleria degli Uffizi di Firenze*”)⁵⁴. Jest to popiersie z okresu panowania dynastii Flawiuszy – kopia oryginału z I w. przed Chr., do dziś znajdujące się w zbiorach florenckiej *Galleria degli Uffizi*.

W sali XXI (*Magistrature e vita pubblica*) nad rekonstrukcją Forum Romanum zamieszczono inskrypcję z sentencją Cyncerona (Cic. *Fin.* 3, 64):

LEGES OMNIUM SALUTEM SINGULORUM SALUTI ANTEPONUNT, SIC VIR BONUS ET SAPIENS ET LEGIBUS PARENS ET CIVILIS OFFICII NON IGNARUS UTILITATI OMNIUM PLUS QUAM UNIUS ALICUIUS AUT SUAE CONSULIT (z podpisem „Cicerone”).

(Jak bowiem prawa przenoszą dobro ogólne ponad dobro poszczególnych jednostek, tak też człowiek rzetelny, mądry, posłuszny nakazom prawa i świadomy powinności obywatelskiej dba o użytek ogólny więcej niż o użytek jakiegoś jednego człowieka albo swój własny⁵⁵).

Zakończenie

Mit *romanità* w swym wymiarze prawnoustrojowym z wyraźną inspiracją okresem cesarstwa determinował interpretację dziejów rzymskich. Celem promocji cesarstwa, a tym samym historycznej legitymizacji reżimu, okres późnej republiki w narracji faszystowskiej prezentowany był jako okres chaosu i wojen domowych, z niezdolną do wprowadzenia ładu i porządku, „senatorską klasą

⁵² *Mostra Augustea della Romanità: Catalogo...*, s. 59.

⁵³ Tamże, s. 105.

⁵⁴ Tamże, s. 256.

⁵⁵ Cynceron, *Pisma filozoficzne*, t. 3, *Księgi akademickie, O najwyższym dobru i złu, Paradoxy stoickie*, przeł. W. Kornatowski, *Rozmowy tuskulańskie*, przeł. J. Śmigaj, Warszawa 1961, s. 321.

oligarchiczną”, wreszcie z „nieprzystającą do nowych wyzwań” konstytucją republikańską. W tej narracji jako zbawienne remedium na późnorepublikański chaos i zamęt, wskazuje się „silną jednostkę”, „wodza”, „jedynowładcę” – „cesarza”, który w sposób rewolucyjny wprowadza oczekiwany przez rozentuzjzmowanych obywateli ład i porządek. Strategia propagandowa ma w tym wypadku służyć kreacji mocnego kontrastu: zła republika – dobre cesarstwo, a przy tym tworzyć czytelną analogię starej i bezwładnej demokracji parlamentarnej i nowego, dynamicznego państwa faszystowskiego.

Tej interpretacji dziejów rzymskich podporządkowany był również dobór starorzymskich postaci, postaw i poglądów. W propagandzie faszystowskiej związanej z mitem *romanità* promuje się zatem związanych z cesarstwem Cezara, Augusta, czy opiewających dokonania pierwszego princepsa Horacego i Wergiliusza, o czym świadczą uroczyste obchody urodzin Wergiliusza (1930), Horacego (1935) i Augusta (1937), liczne konferencje i wiele publikacji im poświęconych. Obchody dwutysiąclecia urodzin Augusta (*bimillenario Augusteo*), których centralnym wydarzeniem była wystawa *Mostra Augustea della Romanità* w pełni odzwierciedlają skalę i znaczenie, jakie reżim nadawał mitowi *romanità*, a tym samym promocji cesarstwa. Wszystko to oczywiście miało służyć kreacji kolejnej analogii August – Mussolini.

W niniejszym opracowaniu starałem się odpowiedzieć na pytanie: jakie miejsce w kontekście mitu *romanità* zajmuje Marek Tulliusz Ciceron. W pierwszej kolejności należy zauważyć, że Ciceron od zawsze uchodzący za ucieleśnienie republiki i zdecydowany przeciwnik tyranii nie mógł znaleźć się w gronie promowanych przez reżim „starorzymskich bohaterów”. Wolność (od tyrana), którą głosił Ciceron stoi bowiem w oczywistej sprzeczności z opartym na sile i nieograniczonej władzy jednostki tyranicznym ustrojem faszystowskim. Ciceron w narracji faszystowskiej jest utożsamiany z rządzącą w republice „klasą oligarchiczną”, „opływającą w bogactwa warstwą senatorską”, a jego koncepcje polityczno-prawne prezentowane są jako nieprzystające do nowych wyzwań i potrzeb, a więc „dziejowej koniczności”, jaką w narracji faszystowskiej miało być cesarstwo.

A jednak, jak starałem się wykazać, Ciceron pojawia się w faszystowskich historiografii, architekturze czy wspomnianej augustowskiej wystawie. Nie można więc mówić o całkowitej absencji mówcy z Arpinum. Dlaczego tak się dzieje? Jeśli chodzi o historiografię, to prezentując dzieje republiki rzymskiej zwyczajnie nie sposób Cicerona pominąć, zarówno ze względu na nieoceniony materiał źródłowy, jak i doniosłą rolę i znaczenie mówcy na scenie politycznej późnej republiki. Zresztą Ciceron w faszystowskiej narracji prezentowany jest na ogół w nieprzychylnym świetle, a refleksje filozoficzne jednego z uczonych o Ciceronie jako „prekursorze imperium” nie mogły zmienić tego, na

ogół negatywnego, wizerunku mówcy. Podobnie, autorzy bardziej przychylni Cycleronowi bez powodzenia podejmowali próby „wkomponowania” Arpinaty w mit *romanità* poprzez wskazanie związku cycerońskiego męża stanu (*rector rei publicae*) z Augustem. Jeśli zaś chodzi o architekturę i inskrypcje z sentencjami Cyclerona na budynkach publicznych wznoszonych w okresie „*ventennio fascista*” (1922–1943), czy na wystawie *Mostra Augustea della Romanità*, to wydaje się, że z uwagi na ich szczególny charakter trudno byłoby na budynku rektoratu, gmachu sądu, czy w sali poświęconej prawu, zamieścić inskrypcje z sentencjami Cezara czy Augusta, a więc niejako siłą rzeczy bardziej adekwatne były sentencje Cyclerona. Te cycerońskie sentencje nawiązujące do obowiązków, prawa czy dobra wspólnego w Rzeczypospolitej (a nie „w państwie”, jak było to prezentowane w faszystowskiej propagandzie⁵⁶) stoją w głębokiej sprzeczności z ideologicznymi założeniami faszystowskiej tyranii i jawią się jako wyrwane z kontekstu myśli i refleksje mówcy z Arpinum.

Podsumowując wypada zauważyć, że w cycerońskim konstrukcie Rzeczypospolitej i wolności od tyraństwa tkwi ponadczasowa atrakcyjność refleksji Arpinaty, jednak atrakcyjność ta jest dostrzegana jedynie w przestrzeni wolności. Reżim faszystowski, kreujący tak dalekie od cycerońskiej Rzeczypospolitej wszechwładne państwo, był na tę atrakcyjność ślepy.

Bibliografia

- Appel H., *Contra spem spero? Ostatnia polityczna walka Cyclerona*, «Res Historica» 2025, nr 59.
- Arthurs J., *Bathing in the Spirit of Eternal Rome: The Mostra Augustea della Romanità*, [w:] H. Roche, K.N. Demetriou (red.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, Leiden–Boston 2018.
- Arthurs J., *Excavating Modernity. The Roman Past in Fascist Italy*, Ithaca–London 2012.
- Banach T., *Res publica est res populi. Myśl polityczno-prawna Marka Tulliusza Cyclerona*, Łódź 2023.
- Battaglia F., *Cicerone*, [w:] *Dizionario di politica (a cura del Partito Nazionale Fascista)*, vol. 1, Roma 1940.
- Biondi B., *Romanità e Fascismo. Discorso inaugurale del Prof. B. Biondi*, [w:] *Annuario della R. Università degli studi di Catania. Anno accademico 1928–29*, Catania 1929.
- Burno F., *Spektakl i modernizacja. Miasta włoskie w okresie faszyzmu 1922–1945*, Warszawa 2016.
- Ciaceri E., *Cicerone e i suoi tempi*, vol. 1, Milano–Genova–Roma–Napoli 1939.
- Costa E., *Cicerone giureconsulto*, vol. 1, Bologna 1927.
- Cycleron, *Pisma filozoficzne*, t. 2, *O państwie, O prawach, O powinnościach, O cnotach*, przeł. W. Kornatowski, Warszawa 1960.

⁵⁶ Na temat zasadniczej różnicy pomiędzy cycerońską Rzeczypospolitą a „państwem” zob. T. Banach, *Res publica est res populi. Myśl polityczno-prawna Marka Tulliusza Cyclerona...*, s. 18, 54.

- Cyceon, *Pisma filozoficzne*, t. 3, *Księgi akademickie, O najwyższym dobru i złu, Paradoxy stoickie*, przeł. W. Kornatowski, *Rozmowy tuskulańskie*, przeł. J. Śmigaj, Warszawa 1961.
- De Francisci P., *Augusto e l'Impero*, Roma 1937.
- De Francisci P., *Civiltà Romana*, Roma 1939.
- De Francisci P., *La costituzione augustea*, [w:] *Augustus: studi in occasione del bimillenario Augsteo*, Roma 1938.
- De Francisci P., *Sotto il segno di Clío: Con una lettera di Mussolini*, Roma 1935.
- Fournier-Finocchiaro L., *Poètes et précurseurs de l'Empire fasciste dans les inscriptions de la Mostra Augustea della Romanità*, «Cahiers de la Méditerranée», 2020, Mythe des origines et réalités (géo)politiques: la Mostra Augustea della Romanità (1937–1938), nr 101.
- Galasso S., *Il Palazzo di Giustizia di Milano: una Galleria d'Arte*, Ordine degli Avvocati di Milano-Corte d'Appello di Milano, Milano 2015.
- Gentile E., *Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Cambridge 1996.
- Giardina A., *Augusto tra due bimillenni*, [w:] E. La Rocca (red.), *Augusto, Catalogo della mostra (Roma, Scuderie del Quirinale, 18 ottobre 2013–9 febbraio 2014; Parigi, Galeries nationales du Grand Palais 19 marzo–13 luglio 2014)*, Milano 2013.
- Giardina A., *The fascist myth of romanity*, «Estudos Avançados» 2008, vol. 22, nr 62.
- Ginelli F., *L'Africano Maggiore nella storiografia italiana del primo dopoguerra*, «Myrtia» 2022, nr 37.
- Habicht Ch., *Cicero the Politician*, Baltimore–London 1990.
- Iori L., *Classics Against the Regime: Thucydides, Piero Gobetti, and Fascist Italy*, [w:] L. Iori, I. Matijasic (red.), *Thucydides in the 'Age of Extremes' and Beyond. Academia and Politics*, «History of Classical Scholarship», Supplementary Volume 5, Newcastle upon Tyne–Venice 2022.
- Kallis A., *The Third Rome, 1922–1943. The Making of the Fascist Capital*, Basingstoke 2014.
- Kuryłowicz M., *Słownik terminów, zwrotów i sentencji prawnych łacińskich oraz pochodzenia łacińskiego*, Zakamycze 2002.
- Lamers H., *Language on Display: Latin in the Material Culture of Fascist Italy*, «Journal of Latin Cosmopolitanism and European Literatures» 2023, nr 8.
- Lanzani C., *Lucio Cornelio Silla dittatore, storia di Roma negli anni 82-78 A. C.* (Biblioteca della Rivista Historia del «Popolo d'Italia», n. 4), Milano 1936.
- Liberati A.M., *La Mostra Augustea della Romanità. Come il Museo dell'Impero Romano espone se stesso*, [w:] *Augusto e il fascismo Studi intorno al bimillenario del 1937–1938 a cura di Massimiliano Ghilardi e Laura Mecella*, Città di Castello (Pg) 2023.
- Maffii M., *Cicerone e il suo dramma politico*, Milano 1935.
- Maffii M., *L'economia di Roma nell'opera di Cicerone*, «Roma» 1938, nr 5.
- Marcello F., *After the Fall. The Legacy of Fascism in Rome's Architectural and Urban History*, London 2024.
- Marcello F., *Building the Image of Power: Images of Romanità in the Civic Architecture of Fascist Italy*, [w:] H. Roche, K.N. Demetriou (red.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, Leiden–Boston 2018.
- Marcello F., Gwynne P., *Speaking from the Walls: Militarism, Education, and Romanità in Rome's Città Universitaria (1932–35)*, «Journal of the Society of Architectural Historians» 2015, vol. 74, nr 3.
- Mazza M., *Augusto in camicia nera. Storiografia e ideologia nell'era fascista*, «Revista de historiografia» 2017, nr 27.
- Mostra Augustea della Romanità: Catalogo*, Roma 1937.
- Narducci E., *Cicerone e i suoi interpreti. Studi sull'Opera e la Fortuna*, Pisa 2004.

- Nelis J., *Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of "Romanità"*, «The Classical World» 2007, vol. 100, nr 4.
- Nelis J., *Fascist Modernity, Religion, and the Myth of Rome*, [w:] H. Roche, K.N. Demetriou (red.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, Leiden–Boston 2018.
- Nicgorski W., *Cicero's republicanism*, [w:] J.W. Atkins, Th. Bénatouil (red.), *The Cambridge Companion to Cicero's Philosophy*, Cambridge 2022.
- Nicoloso P., *Marcello Piacentini. Architettura e potere: una biografia*, Udine 2018.
- Painter B.W. Jr., *Mussolini's Rome. Rebuilding the Eternal City*, New York 2005.
- Pareti L., *I due Imperi di Roma*, Catania 1938.
- Passerini A., *Lotte e conquiste della repubblica, 135-58 AV. CR.*, Roma 1939.
- Righi G., *La filosofia civile e giurudica di Cicerone*, Bologna 1930.
- Rousselot Ph., *Cicero and the Age of Extremes*, «The Journal of Greco-Roman Studies» 2010, vol. 42.
- Rousselot Ph., *Cicéron face aux dictateurs, 1920–1945*, [w:] F.R. Berno, G. La Bua (red.), *Portraying Cicero in Literature, Culture, and Politics*, Berlin–Boston 2022.
- Scriba F., *Augustus im Schwarzhemd? Die Mostra Augustea della Romanità in Rom 1937/38*, Frankfurt a. M. 1995.
- Stone M., *A Flexible Rome: Fascism and the Cult of Romanità*, [w:] C. Edwards (red.), *Roman Presences: Receptions of Rome in European Culture, 1789–1945*, Cambridge 1999.
- Taylor H., *Cicero. A Sketch of His Life and Works*, Chicago 1916.
- Tulejski T., Banach T., *Oktawian August i faszystowska romanità z perspektywy prawnoustrojowej refleksji republikańskiej. Część I – Faszyzm i mit cesarstwa*. («Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem», artykuł oddany do druku).
- Tulejski T., Banach T., *Oktawian August i faszystowska romanità z perspektywy prawnoustrojowej refleksji republikańskiej. Część II – Romanità jako fundament tyranii* («Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem», artykuł oddany do druku).
- Visser R., *Fascist Doctrine and the Cult of the Romanità*, «Journal of Contemporary History» 1992, vol. 27, nr 1.
- Zeno R., *La crisi della repubblica e il fondatore dell'impero romano*, Gruppo Universitario Fascista, Catania 1934.